

PROBLEMATIKA ZVLÁDANIA NÁSILIA NA FUTBALOVÝCH ŠTADIÓNOCH

THE ISSUE IF COPING WITH STADIUM VIOLENCE

Denisa Charlotte RALBOVSKÁ¹, Pavol PÁNIK²
Dana Rebeka RALBOVSKÁ³

ABSTRACT:

The presented thesis deals with the issue of psychology of the crowd, namely spectator violence at the stadiums from the viewpoint of crisis management. The aim of the thesis is to provide a holistic view of the issue of the control of spectator violence in sporting events in the context of crisis management. The work is focused on motivation identification to sympathize with groups such as ultras, hooligans and rowdies. Further it aims to map the reasons for sporting events, the state of safety in sports stadia, and finding out about the possibilities to handle extraordinary events related to spectator violence. In the research part there are clearly defined goals and hypotheses and subsequently elucidated methods and sample research. Empirical research aimed to find out what kind of a football spectator the respondents think they are, and whether they agree with the claim that the hooligans belong to the sporting events. Find out whether viewers use the crowd's anonymity to relax their emotions, or to find out the feeling or level of security and the awareness of the audience about the activities of the ultras, hooligans and rowdies. The resulting data is readily processed and displayed with graphs after thorough analysis. In the discussion we compare the results obtained with other results of other authors, which do not differ significantly from the results of other research carried out. In conclusion, there is a summary of the results and objectives of the work, and also the recommendation for practice.

KEYWORDS: psychology of the crowd, spectator violence, crisis management

ÚVOD

Futbal sa v priebehu svojej histórie vyvinul v celosvetový fenomén. Našiel si milióny fanúšikov. Niektorí z tohto obrovského množstva osôb sú aktívni fanúšikovia, ktorí chodia podporovať svoj tím každý deň, nech sa deje čo sa deje. Fanúšikovia sú pre tímy veľmi dôležitou súčasťou. Aj fanúšikovia chcú zvíťaziť. Chcú poraziť fanúšikov svojho rivala, či už na tribúnach (ULTRAS v predvedených choreografiách alebo v rôznorodosti svojich chorálov) alebo aj mimo tribún či štadióna (ide najmä o chuligánov v rámci rôznych bitiek.)

V práci sme sa rozhodli skúmať fenomén futbalového chuligánstva, ktorý je v poslednom čase v Slovenskej republike veľmi diskutovaný. Chceli sme sa zamerať predovšetkým na vzťah futbalových fanúšikov s bezpečnostnými

zločkami z teoretického hľadiska – skúmaním vývoja vzťahu médií a fanúšikov a vzájomného vzťahu fanúšikov a bezpečnostných zločiek. Práca taktiež obsahuje uvedenie do problematiky futbalového chuligánstva, jeho charakteristiku a návrhy na riešenie tohto fenoménu.

1. AGRESÍVNE SPRÁVANIE SA FANÚŠIKOV

Agresia v športe sa vyskytuje nielen medzi aktívnymi športovcami, ale v dnešnej dobe predovšetkým u divákov navštevujúcich športové súťaže. Práve tieto divácke reakcie sú v centre pozornosti, pretože sú jedným z veľmi problematických javov spojených so športom a dosahujú veľmi závažných celospoločensky neprijateľných podob.

¹ Denisa Charlotte Ralbovská, Ing. Fakulta biomedicínskeho inžinierstva ČVUT v Praze, Katedra zdravotníckych odborů a ochrany obyvateľstva tel.: +420 775 275 978, e-mail: denisa.ralbovsk@gmail.com.

² Pavol Pánik, Bc., Fakulta biomedicínskeho inžinierstva ČVUT v Praze, Katedra zdravotníckych odborů a ochrany obyvateľstva, tel.: +420 902 345 061, e-mail: pavalpanik88@gmail.com.

³ Dana Rebeka Ralbovská, PhD., Mgr., PhD., Fakulta biomedicínskeho inžinierstva ČVUT v Praze, Katedra zdravotníckych odborů a ochrany obyvateľstva, tel.: +420 775 425 661, e-mail: rebeka.ralbovsk@fbmi.cvut.cz.

Z obecného psychologického pohľadu je možné konštatovať, že pokiaľ niektoré štúdie pripúšťajú pozitívny vplyv športovania na redukciu agresivity u aktívnych účastníkov, opak sa zdá byť pravdou u športových divákov.

Fanúšikovia si vyberajú svoj klub, s ktorým prežívajú ako úspechy, tak aj neúspechy. Objavil sa fenomén „identifikácia“ s klubom či športovcom známy už zo staroveku. To so sebou prinieslo i nebezpečie nekritického obdivu spočívajúceho na emocionálnom základe. Takto emočne naladení diváci potom prežívajú prípadné neúspechy „svojho“ družstva ako svoj osobný neúspech a ich následné reakcie sa stávali znovu vážnym problémom [1].

Pre pojem divácke násilie nie je vžitá presná definícia. Väčšinou ho charakterizujeme ako násilie alebo nebezpečné správanie divákov v súvislosti so športovými zápasmi. Môže sa odohrávať na štadiónoch, v ich okolí (ulice, nádražie, reštaurácia), alebo na trasách presunu fanúšikov. Správanie sa športových fanúšikov je z hľadiska jeho intenzity veľmi dynamické. V malých časových intervaloch často u fanúšikov prichádza k striedaniu sa kľudných, racionálne zvládaných reakcií s výbušnými prejavmi agresivity. Tieto agresívne prvky sa obyčajne objavujú ako následok nezvládnutej emocionality, očakávania interpersonálnych konfliktov alebo frustračných stavov.

Divácke násilie je taký druh trestnej činnosti, ktorú spáchal páchatel – divák za použitia násilného alebo obdobne hrubého jednania v súvislosti s konaním určitej hromadne sledovanej spoločenskej či športovej udalosti, pričom k takej trestnej činnosti nemusí nutne prichádzať priamo na mieste konania sledovanej udalosti [2].

Osoby prítomné na športových stretnutiach delíme do nasledujúcich skupín:

- **diváci** - v podstate neutrálne osoby (vrátane televíznych divákov),
- **fanúšikovia** - osoby vyjadrujúce citové zapojenie do diania (nosia šále, čapice a ďalšie symboly),
- **Ultras** - „vlajkonosiči“, osoby ktoré sa identifikujú s klubom (tímom, mestom) a venujú veľa času príprave choreografie (choreo, ultrasoviny) cez stretnutie. Vytvárajú tzv. atmosféru na štadióne v „ultras“ sektore, teda v „kotle“ Vyrábajú vlajky, choreografie, plagáty, samolepky, vlastné oblečenie a pod.,

- **rizikovní fanúšikovia** (fans) - osoby, páchajúce nevhodné prejavy v hľadisku,
- **Hooligans** - osoby, ktoré sa opakovane dopúšťajú násilia na iných osobách, a to ako organizovanou tak i neorganizovanou formou. Zmyslom hooliganských skupín často nebýva klasické fandenie svojím klubom, respektíve je to fandenie prenesené do úplne iných sfér, kedy „zápas“ v pojatí hooligans skupín nie je samotné stretnutie, ale bitka medzi gangami súperových športových tímov [3].
- Pojem **Rowdies** je možné použiť na zvlášť agresívnych priaznivcov futbalových klubov. Vychádzame z prekladov výtržník a hulvát.
- Ďalšiu podskupinu tvoria „**internetoví chuligáni**“, ktorých chuligáni považujú za jedincov stojacich mimo scénu alebo za málo aktívnych a neúspešných chuligánov, ktorí si svoje nedostatky v rámci subkultúry kompenzujú fantáziami publikovanými na internete [7].

2. VÝSLEDKY

Na potreby spracovania práce sme zvolili metódu kvantitatívneho výskumného šetrenia pomocou neštandardizovaného anonymného dotazníka. Dotazník bol distribuovaný pomocou sociálnej siete.

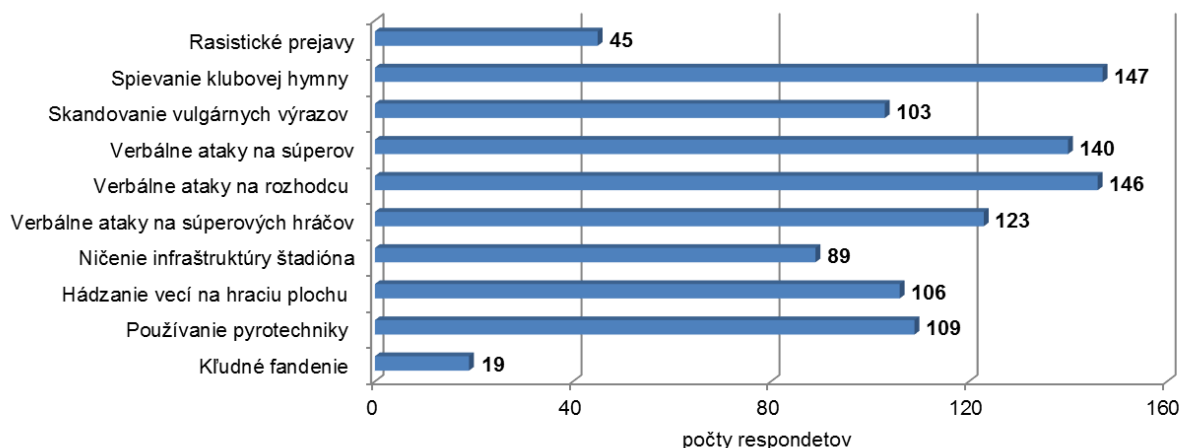
Výskumu sa zúčastnilo celkovo 335 respondentov. Z toho 293 mužov a 42 žien. Výskumná vzorka bola tvorená respondentmi, ktorý mali trvalý pobyt v nasledujúcich okresoch: Skalica 59 (17,61 %), Senica 51 (15,22 %), Myjava 50 (14,93 %), Malacky 46 (13,73 %), Trenčín 44 (13,13 %), Trnava 51 (15,22 %) a variantu iný uviedlo 34 (10,15 %).

Prvým cieľom bolo zmapovať motiváciu respondentov k návšteve športových podujatí. Z ponúknutých variantov odpovedí 65 (19,40 %), respondentov uviedlo, že sa športového podujatia zúčastňujú kvôli športovému zážitku z futbalu, 123 (36,72 %), respondentov uviedlo, že sa športového podujatia zúčastňujú kvôli zábave s priateľmi, 59 (17,61 %), respondentov uviedlo, že sa športového podujatia zúčastňujú kvôli oddychu od bežného života, 59 (17,61 %), respondentov uviedlo, že sa športového podujatia zúčastňujú kvôli možnosti odreagovania sa a 29 (8,66 %), respondentov uviedlo, že sa športového podujatia zúčastňujú kvôli možnosti zúčastniť sa potenciálneho stretnutia s inými fanúšikmi.

Druhým cieľom bolo zistiť, koľko respondentov sa považuje za členov skupiny ultras, rowdies a hooligans. Z ponúknutých variantov

odpovedí sa 35 (10,45 %) respondentov považuje za člena hooligans (bitky a pod.), 41 (12,24 %) respondentov sa považuje za rowdies, a 130 (38,81 %) za člena ultras (choreo, pokriky a pod.).

Tretím cieľom bolo zistiť, aké formy správania sa fanúšikov sú pre respondentov prijateľné na športových podujatiach. Respondenti mohli označiť viacero variantov odpovedí. (viď. obrázok č. 1).



Obrázok 1 Počty respondentov podľa tolerovateľných prejavov správania

Zaujímalo nás, či respondenti súhlasia s násilným stretom s fanúšikmi súpera označovaním ako „tretí polčas“ (vopred dohovorené tzv. „férovky“). Až 132 respondentov 39,40 % nesúhlasí s takýmto násilným konaním. Druhá najpočetnejšia skupina 102 respondentov (30,45 %) s tým súhlasí, ale tretieho polčasu sa nezúčastnila. Z celkového počtu, sa až 92 respondentov (27,46 %) tretieho polčasu aktívne zúčastnilo.

Iba 9 respondentov (2,69 %) nechcelo na danú otázku odpovedať.

Z 92 respondentov, ktorí sa bitiek zúčastnili sme následne vytvorili tabuľku, kde pre väčšiu prehľadnosť uvádzame počet bitiek a vekové rozpätie respondentov. Zaujímavým javom bolo, že ani s pribúdajúcim vekom neklesá záujem o bitky s fanúšikmi súpera (viď tabuľka 1)

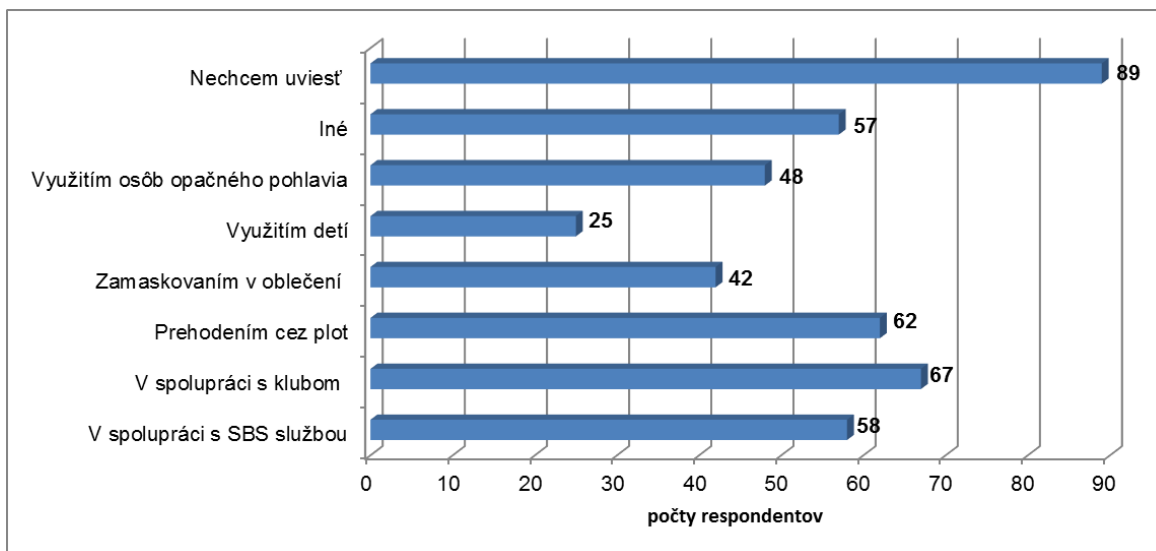
Tabuľka 1 Počty respondentov podľa počtu účasti na „tretom polčase“

Počet účasti na tretom polčase	Vekové kategórie respondentov						celkovo
	15 - 18	19 - 21	22 - 25	26 - 30	31 - 40	40 a viac	
1 - 2 x	8	7	5	6	4	3	33
3 - 5 x	6	4	2	6	7	4	29
viac ako 5 x	5	6	5	7	5	2	30

Predmetom záujmu bolo, či sa respondenti v minulosti pokúsili preniesť na štadión pyrotechniku. Respondenti mohli uviesť viacero možností a prípadne doplniť aj inú variantu. Z celkového počtu 335 respondentov sa 157 (46,9 %) respondentov pokúsilo o prenesenie pyrotechniky, odpoveď nie zvolilo 120 (35,8 %) respondentov a 58 respondentov (17,3 %) uviedlo odpoveď, nechcem sa vyjadriť. Spôsoby, ktorými sa respondenti

pokúsili pyrotechniku na štadión preniesť znázorňuje obrázok 2.

Zisťovali sme, či respondenti súhlasia so zákazom vnášania alkoholických nápojov na športové podujatia. Z výsledkov vidíme, že 199 respondentov (59,40 %) súhlasí so zákazom vnášania alkoholických nápojov na športové podujatie.



Obrázok 2 Počty respondentov podľa spôsobu prenesenia pyrotechniky na štadióny

Následne sme zisťovali či respondenti považujú bezpečnostné opatrenia na štadiónoch za dostatočné. Na základe analýzy výsledkov z výskumného skúmania uvádzame, že 129 respondentov (38,51 %), považuje bezpečnostné opatrenia za nedostačujúce. Druhá najväčšia skupina 88 respondentov (26,27 %), si myslí že bezpečnostné opatrenia sú dostačujúce. Až 67 respondentov (20 %), uviedla, že bezpečnostné opatrenia sú nadbytočné. A 51 respondentov (15,22 %) zvolilo odpoveď – neviem posúdiť.

3. DISKUSIA

Medzi prvé publikácie, ktoré sa snažili o objasnenie príčin vzniku a následného pochopenia futbalového chuligánstva patrila správa britského psychiatra Johna Harringtona z roku 1968. Autor sa sústredil na princíp individuálnej patológie a reakcie na bezprostredné stimuly vyplývajúce z prostredia, v ktorom sa fanúšikovia pohybovali. Sociológ Ian Taylor už na počiatku sedemdesiatych rokov 20. storočia za príčiny vzniku futbalového chuligánstva pokladal vykorenenie klubov z miestnej komunity vplyvom ich profesionalizácie a komercializácie spolu s narušením tradičného života robotníckej triedy.

Neskôr sa začalo ukazovať, že chuligáni nepochádzajú iba z najnižších vrstiev. Problém futbalových násilností sa teda nedal vysvetliť iba špecifickým deviantným správaním v rámci určitej spoločenskej vrstvy [4].

Taliansky sociológ Antonio Roversi popísal tzv. „beduínský syndróm“ - medzi ultras

jednotlivých klubov vznikajú koalície a nepriateľstvo, predovšetkým na základe politickej inklinácie daného tábora. Psychológ Alessandro Salvini sa opiera o teóriu sociálneho učenia a fanatizmus fanúšikov vníma ako rituálnu manifestáciu symbolickej agresivity [5].

Jedincov láka možnosť zažívať pocit osobného úspechu, zvýšiť si sebahodnotenie a zlepšiť svoj obraz na verejnosti v prípade, že sa ich obľúbenému tímu darí. Keď „ich“ tím víťazí, ľudia často hovoria „vyhrali sme“ (podľa fenoménu Basking in Reflected Glory), zatiaľ čo, keď prehráva používajú skôr „oni to prehrali“ [6].

Nebezpečenstvo diváckeho násillia spočíva aj v tom, že futbaloví chuligáni si vopred dohovoria takzvané „férovky“, v ktorých súperí presne určený počet ľudí, rovnaký na oboch stranách. Tieto stretnutia sa označujú ako „tretí polčas“ a sú spolu s ďalšími „vzrušeniami“, ktoré už zahŕňajú aj subjekty stojace uprostred chuligánskej scény súčasťou dňa hodnoteného celkovo veľmi pozitívne. Bitka s neurčeným počtom bojovníkov sa nazýva tzv. „lynč“. „Lynč“ súpera, ktorý je vo výraznom oslabení, býva dôsledkom toho, že dotýčny porušil niektoré z obecných pravidiel, napr. pravidlo o nepoužívaní zbraní. Neprimeraná miera násillia je potom vysvetľovaná tak, že dotýčny „dopltil na svoje správanie“. Jedným z obecných pravidiel (a podobne ako v prípade zbraní nie vždy dodržiavaných) je nedokopávanie, ktoré sa vzťahuje predovšetkým na prípustnú formu ukončenia stretnutia a úzko súvisí s pojmom „lynč“. („nedokopávanie“ súpera, znamená

neútočiť na jedinca ležiaceho na zemi alebo v bezbrannom postavení) [7].

Preventívne opatrenia v súvislosti s výskytom diváckeho násilia a výtržnosťami na štadiónoch je v Slovenskej republike veľmi diskutovanou a dlhodobou témou. Slovenská republika, ktorá je členom Európskej únie, vychádza vo svojom právnom prostredí týkajúcom sa diváckeho násilia z dokumentov nasledujúcich nadnárodných organizácií UEFA a FIFA. Disciplinárna komora UEFA môže napr. udeliť hráčom, klubom i divákovi najrôznejšie tresty, napr. udelenie peňažného trestu, preloženie zápasu na iný štadión, zakázať účasť divákov na štadióne alebo úplného uzatvorenia štadiónu. Ďalej môže UEFA anulovať výsledok, nechať opakovať zápas, prípadne odobrať body a ako najväčší trest môže organizácia vylúčiť klub zo súťaže. UEFA podporuje fanúšikov organizujúcich aktivity proti násiliu a rasizmu. Najväčším združením aktivít proti chuligánskych a proti rasistických fanúšikov je FARE (Football Against Racism in Europe).

Opatrenia v oblasti spolupráce športového klubu a polície sprevádzajú aktivity na podporu fanúšikov. Najmä pri majstrovstvách sveta aj Európy sa osvedčili takzvané „ambasády fanúšikov“, ktoré pracujú na podobnom princípe ako fan-koučing. Jedná sa o mobilní informační strediská, ktoré sprevádzajú národný tím a poskytujú fanúšikom najrôznejšie potrebné informácie v ich rodnom jazyku. Cieľom týchto ambasád je predchádzať situáciám, kedy prichádza zo strany fanúšikov k násilným incidentom spôsobeným frustráciou, nespokojnosťou alebo dezorientáciou. Fan-ambasády väčšinou fanúšikom poskytujú informácie o ubytovaní, doprave, a ponúkajú pomoc pri zložitých situáciách, akými býva strata dokladov, okradnutie alebo potreba lekárskeho ošetrovania. V rámci tohoto informačného pôsobenia sa fanúšikovia okrem iného dozvedajú o bezpečnostnej politike organizujúceho štátu, teda ktoré správanie je ešte políciou tolerované a ktoré už nie. Ďalej sú nimi jasne definované predmety, ktoré je zakázané vnášať na štadión.

Ďalej sa touto problematikou zaoberá celý rad vládnych, ale aj nevládnych inštitúcií. Základnou zložkou na úrovni štátu sú inštitúcie v oblasti vnútornej bezpečnosti, ktoré zasahujú do celkového bezpečnostného systému štátu. Patrí sem napr. Ministerstvo vnútra SR, Ministerstvo spravodlivosti SR, Úrad vlády SR, Vládny splnomocnenec pre ľudské práva,

Ministerstvo školstva, vedy, výskumu a športu SR atď. Na úrovni rezortu Ministerstva vnútra SR sa futbalovým chuligánstvom a s ním spojenými prejavmi rasizmu a extrémizmu zaoberajú zložky, medzi ktoré môžeme zaradiť predovšetkým Odbor poriadkovej polície a Odbor prevencie kriminality.

Možnosťou ako obmedziť riziko vzniku konfliktov je zákaz vstupu na futbalové štadióny už usvedčeným agresorom, ktorí niekedy v minulosti rozpútali či sa aktívne zúčastnili šarvátok alebo bitiek v hľadisku.

Rizikovým faktorom môže byť aj konzumácia alkoholu. Človek je schopný pod vplyvom alkoholu skutkov, do ktorých by sa za normálneho stavu vedomia nedopustil. Problém s konzumáciou tvrdého alkoholu priamo na štadiónoch usporiadatelia riešia tak, že z alkoholických nápojov predávajú iba pivo. Na druhej strane je treba dbať na to, aby sa do hľadiska nedostal človek, ktorý už alkohol konzumoval pred príchodom na športovú udalosť, alebo taký, ktorý si do hľadiska vnáša svoj vlastný alkohol. Tým sa núkajú ďalšie možné odporúčania o sprísnení prehliadok fanúšikov vstupujúcich do priestoru štadióna.

Ako účinné opatrenie proti vyčíňaniu hooligans sa v Anglicku osvedčil systém, kedy sudy môžu konkrétnym osobám usvedčeným z páchania násilností zakázať návštevu štadiónu a pokiaľ tento zákaz poruší, sú automaticky odosielaní do väzenia. Po zavedení prísnych trestov násilie zo štadiónov až na výnimky zmizlo.

V krajinách, ako je Taliansko, Španielsko, Dánsko a ďalšie, sa aktívna „fanúšikovská“ subkultúra vyprofilovala predsa len na menej násilnej úrovni, ako tomu bolo v 80. rokoch v Anglicku. S určitosťou možno povedať, že podoba futbalového fandanía i násilností má taktiež svoje národné špecifiká [4].

Unikajúci dav je sprevádzaný nadmernými emóciami, strachom a hrôzou. Hlavnou úlohou pre tento typ davu je útek z miesta ohrozenia. Ohrozenie môže byť iluzórne, alebo reálne. Tento únik davu z ohrozeného priestoru môže byť organizovaný, alebo neorganizovaný. Unikajúci dav sa od iných typov davu líši tým, že po dobu úniku prevláda v dave panika [8].

Ďalším opatrením práve v nadväznosti na správanie sa unikajúceho davu by mohol byť napr. technický stav futbalových štadiónov. Ako ukazujú výskumy, veľká časť štadiónov je už staršieho pôvodu a nápor divákov tak

nemusí úplne zvládnuť. Práve v týchto prípadoch potom prichádza k zrúteniu či už zábradlia, oplotenia ale aj častí celého štadiónu. Následky takých katastrof sú tragické.

Autori Nikl a Volevecký uvádzajú k prevencii diváckeho násilia nasledujúce podmienky, ktoré pri ich splnení znižujú riziko násilností pri futbalových zápasoch:

1. Bezpečnosť na štadiónoch a v ich okolí:

- zabezpečovanie bezpečnostných opatrení,
- projektové a stavebné aspekty (napr. bezbariérové prístupy, únikové východy, prístupové cesty, vybavenosť hasičskými prístrojmi, rôzne protipožiarne zabezpečenia, prístupy a parkovacie miesta pre vozidlá pre Integrovaný záchranný systém atď.
- oddelujúce ploty - ide predovšetkým o oddelenie znepriatelených skupín chuligánov,
- usporiadateľská služba – dôležitá súčasť bezpečnosti na štadiónoch,
- predaj vstupeniek (ak ide o bežný zápas alebo rizikový), nedovoliť predaj vstupeniek osobám, ktoré majú zákaz vstupu na štadión atď.,
- predaj alkoholických nápojov – pokiaľ možné zakázať predaj alkoholu na štadióne a nepúšťať podnapitých divákov na štadión.

2. Prevencia a výchovné opatrenia

(prevencia je dôležitá záležitosť a zo strany klubov a miestne právnych orgánov je dôležité začínať už na školách).

3. Identifikácia výtržníkov a ich trestanie

(ide predovšetkým o sankcie voči osobám zúčastňujúcich sa na násilí a incidentoch spojených s návštevou futbalových zápasov verejno-prospešné práce, zákaz vstupu na štadión atď.).

4. Spolupráca polície a výmena spravodajských informácií (spolupráca

policačných orgánov pri medzištátnych zápasoch, výmena informácií o problémových fanúšikoch, využívanie tzv. spotterov (pozorovateľov), čo sú policajti z druhej hostujúcej krajiny. Ide o policajtov v civile, o odborníkov na futbalové násilie).

5. Preventívne opatrenia proti rasizmu a neznášanlivosti (zameranie na rasistické, xenofóbne a neznášanlivé správanie fanúšikov, jeho potlačenie a prípadné potrestanie vinníkov) [2].

ZÁVER

Práca sa zaoberala problematikou diváckeho násilia na futbalových štadiónoch. Cieľom práce bolo poukázať na problematiku futbalových fanúšikov na Slovensku. Problematika násilia na futbalových štadiónoch je aj napriek neustále sa zlepšujúcim opatreniam voči neprispôsobivým a nežiadúcim fanúšikom stále aktuálna. Snažili sme sa zistiť pohnútky a správanie sa fanúšikov na futbalových stretnutiach spojených s ich neprimeraným správaním a vyčíňaním na futbalových štadiónoch, alebo na dohodnuté bitky medzi rivalmi, ktoré sa zväčša odohrávajú na odľahlých miestach mimo štadiónov. Všetky zainteresované strany v štáte cez Ministerstvo vnútra, Policačný zbor, predstavitelov klubov, usporiadateľské služby až po bezpečnostné zložky by mali medzi sebou začať viac spolupracovať a hľadať riešenia na odstránenie tohto problému a nie si danú problematiku medzi sebou prehadzovať ako horúci zemiak. Pri plánovaní preventívnych opatrení je potrebné venovať pozornosť aj tomu, že aj chuligáni, ultras skupiny a ďalší, sa snažia inovovať a hľadať nové spôsoby ako obísť zákon a zostať nepotrestaní. Preto je veľmi dôležité, aby vyššie uvedené zložky začali fungovať ako celok. Dôležitá je spolupráca s krajinami, kde sa tento fenomén darí riešiť úspešnejšie.

LITERATÚRA

- [1] SLEPIČKA, P a kol. *Divácká reflexe sportu*. Praha: Karolinum, 2010. 182 s. ISBN 978-80-7394-051-5.
- [2] NIKL, J., VOLEVECKÝ, P. *Divácké násilí*. Praha: Vydavatelství PA ČR, 2007. 63 s. ISBN 978-807251-249-2.
- [3] MAREŠ, M., SMOLÍK, J., SUCHÁNEK, M. *Fotbaloví chuligáni. Evropská dimenze subkultury*. Brno: Centrum strategických studií, Barrister & Principal, 2004. 181 s. ISBN 80-903333-0-3.
- [4] SMOLÍK, J.: *Fotbalové chuligánství: historie, teorie a politizace fenoménu*. Karlovy Vary: Zdeněk Plachý, 2008. 280 s. ISBN 978-80-903556-3-7.
- [5] FROSDICK, S., MARSH, P.: *Football hooliganism*. Devon: Willan Publishing, 2005. 232s. ISBN 978-1843921295.
- [6] MAHONY, D., F., et al. Motivational factors influencing the behaviour of J. League spectators. *Sport Management Review*, 2002, vol. 5, issue 1. pp. 1-24. ISSN 1441-3523.
- [7] VOCHOCOVÁ, L. Třetí poločas–fotbaloví chuligáni v ČR a násilí. *Rexter*. 2007. roč. 5 č. 2 s. 1-37. ISSN 1214-7737.
- [8] KOVALČÍK, M. Vplyv znalostí, skúseností, informácií, osobnostných charakteristík a vlastností obyvateľov na správanie sa v stresových situáciách. *Krizový manažment*. 2014. roč. 13 č.1. s. 41-44. ISSN 1336-0019.